

**“עצבות לא ברורה המרחפת מעל לכל”* –
השפעתו של היעדר הורי מהמרחב המשפחתי
ודרכי עיצובו ברומן ‘דור המדבר’ של רנה ליטוין**

תקציר

הספרות מרבה לעסוק בעיצוב התא המשפחתי ובהשפעתם של ההורים על ילדם כסמכות פוזיטיבית, ולעתים אף כדמות מעוררת השראה, מכוננת ומשפיעה, הנושאת בעול חינכו ומלווה אותו כמתבגר. כך היא נוהגת אף באשר לנרטיבים אשר בהם לפרקים אין ההורה נוכח במרחבים שבהם מתנהל ילדו, יהיו הסיבות אשר יהיו.

ההנחה היא כי היעדר ארעי של אחד מן ההורים או היעדר פרמננטי שלו מהמרחב המשפחתי עשוי או עלול להשפיע על עיצובו של הילד הגדל במרחב זה, וכן על בחירותיו ועל דרכי פעולתו, בין במישור הנפשי-פנימי ובין ברובד החיצוני-התנהגותי.

הרומן האוטוביוגרפי **דור המדבר** של רנה ליטוין (1939-2012) עוסק בחוויית היעדרותה של האם מן התא המשפחתי, שמנה זוג הורים וזוג אחיות: רנה ואחותה הצעירה ממנה לאחר עלייתם למדינת ישראל. לפיכך, במאמר זה נבחן את השפעתו של היעדר ההורי ואת דרכי עיצובו.

בחינת נושא היעדר האם מן המרחב המשפחתי למשך פרק זמן מתמשך מעלה כי בד בבד עם תחושות הקדרות והעצב השוררות בקרב בני המשפחה, עולה בידם לקיים מסגרת של חיי שגרה נאותה המאופיינת בביצוע מטלות שגרתיות. שני ההורים מעורים בסדר היום של בנותיהם וברשמים השונים, הגם שאינם נוכחים לצדן בעקביות במרחב המשפחתי.

פן מיוחד יש להשפעת היעדר ההורי על הגיבורה בפנייה המקצועית, שבה היא בוחרת בבגרותה. זאת – הודות לקשר המכתבים בינה לבין הוריה, שהוא אמנם אמצעי קשר טכני, אך דומה כי הוריה של הגיבורה משכילים לגצלו ככלי, המשמש תחליף ופיצוי לנוכחות ההורית.

מילות מפתח: רינה ליטוין; ביוגרפיה; מספרת-גיבורה; מרחב משפחתי; היעדר הורי; הורות; הגירה (עלייה).

* ר' ליטוין, **דור המדבר: פרווה אוטוביוגרפית**, בני ברק תש"ע, עמ' 95. אבקש להקדיש מאמר זה לזכרה של הסופרת והמתרגמת, רנה ליטוין, שנפגעה בנימי הלב.

מבוא

עיצוב התא המשפחתי והשפעתם של ההורים הנוכחים במרחב זה על ילדיהם הוא אחד הנושאים שבאים לידי ביטוי באמנות – בכלל, ובספרות – בפרט. ההורים הנחשבים בדרך כלל כבעלי סמכות פוזיטיבית, ולעתים אף כדמויות מעוררות השראה, מכוננות ומשפיעות – נושאים בעול החינוך של ילדיהם ומלווים את ילדם המתבגר בצעדי השונים. אחת מצורותיו של התא המשפחתי משקפת סיטואציות שבהן נעדר ההורה מן המרחבים אשר בהם מתנהל ילדו.¹

דמויות מתבגרים ומתבגרות, החווים היעדר של אחד מן ההורים או של שניהם גם יחד מסיבות שונות, הוא נושא מוכר בכלל בספרות העולמית.² בספרות העברית בולט הנרטיב המתאר את ההיעדר ההורי ביצירות רבות הנחשבות לקנוניות, בעיקר לאחר מות אחד מההורים או שניהם. ביצירות, כמו בנובלה 'בדמי ימיה' של שמואל-יוסף עגנון,³ ברומן 'סיפור פשוט' של עגנון,⁴ ברומנים 'מיכאל שלי'⁵ ו'סיפור על אהבה וחושך'⁶ של עמוס עוז, ברומן 'פריחה פראית' של

1. לאפיון המתבגר מבחינה פסיכולוגית – ראו למשל, ח' גינות, **בין הורים לבני העשרה**, ת"א תשנ"ה, עמ' 39-19; ע' כ"ז, אופ, גוזל: **יהסי הורים ומתבגרים**, תל-אביב תשנ"ט. לדיון ספרותי נרחב זה בדמות המתבגר בספרות העברית החדשה – ראו למשל, ע' מצוב-כהן, **מפגש תרבויות בעולמם של מתבגרים**, תל-אביב תשע"ג. מסקנה עיקרית שעולה בספר זה היא כי המושג "מתבגר" מתייחס לאדם בכל שלב ועשור במהלך חייו. בגיל העשרה באות לידי ביטוי חרף או מוקצן חוויות, שהמתבגר מגיב עליהן תגובה ברורה, לכאן או לכאן, תגובה מילולית מעשית או במרחבי עולמו הפנימי. ראו מצוב-כהן (שם), עמ' 17-15.
2. רומנים, הדנים בהיעדרם של ההורים ממרחבו של הילד הם, למשל, **הרפתקאותיו של תום סויר והרפתקאותיו של הקלברי פין** של מארק טוויין, **אבא ארך רגליים** של ג'ון וובסטר, **האסופית** של לוס-מוד מונטגומרי. **אליס בארץ הפלאות** של לואיס קרול, **אורה הכפולה** של אריך קסטנר, **הסיפור שאינו נגמר** של מיכאל אנדה ועוד. ובכלל, נראה, כי ביצירות קלסיות העוסקות בנושא זה – מובלט המאפיין הקומי על גווניו, והוא מסייע לתאר מצבים משעשעים בחיי הגיבור או הגיבורה, כאילו נגזרים מהיעדר ההורה בקרבת ילדו. למשל, בספרה של אסטריד לינגרן מופיעה בילבי, גיבורה היתומה מאמה ושאינה יודעת היכן אביה, מתאפשר לבילבי לצאת למסע הרפתקאות שבו היא בעלת החירות לסדר יומה ונושאת באחריות לשלומה. כך מקבלת סוגיית ההיעדר ההורי ביצירה זו נופך קליל, המוריסטי והרפתקני, ומאפייניה הטרגיים והפרובלמטיים שסיטואציה זו מייצרת – מוצגים (אולי או גם בשל העובדה, שהספר מיועד לילדים וההיעדר ההורי בפרט הוא המסייע לעצב דמות המשוחררת מכל מסגרת חינוכית). אחדות מיצירות אלו מאופיינות בהומור או בחומרי פנטסיה השוורים בנרטיב או בשניהם, כאשר נראה, כי מטרתם של אמצעים טרוויים אלו היא לרכך את הסיטואציה המתוארת של היעדר הורי כדי לקרב את הנמען, הילד והמתבגר לטקסט ללא רתיעה. נראה, כי בספרות המיועדת למבוגרים הנושא מעוצב בלי כחל וסרק כדי לשקף נרטיב ראיסטי ככל האפשר. כך, למשל, הרומנים הקלסיים **דייוויד קופרפילד** ו**אוליבר טוויסט** של צ'רלס דיקנס מתארים את התמודדותו של הגיבור הצעיר היתום במצבים השונים בחייו (צ' דיקנס, **דייוויד קופרפילד**, תרגם מ' הרפז, תל-אביב תשכ"ו; צ' דיקנס, **הרפתקאותיו של אוליבר טוויסט**, או, **התקדמותו של ילד הקהילה**, תרגם ט' לאופר, תל-אביב תשס"ט). גם הרומן המודרני **התפסן בשדה השיפון** של ג' די סלינגר רווי בהומור לסוגיו השונים, כמו סרקזם, הומור שחור ועוד (J.D. Salinger, *The Catcher in the Rye*, London 1951). ההומור ברומן משמש כלי לעיצוב תחושות הבדידות והעצב שחווה הגיבור הולדן בתקופת התבגרותו בפנימייה יוקרתית לבנים המרוחקת מבית הוריו. לצורות ההומור – ראו למשל, ש' ברנהולץ, 'עיצובים סאטיריים כפונקציה של תמורות בתפיסת ערכים בסיפורת הישראלית', א, עבודת דוקטור, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 72.
3. הבת תרצה שהתייתמה מאמה – טווה קשרים חברתיים עם מעגל החברים הקרוב של האם: עם אהוב נעוריה עקביה-מזל שלא נישאה לו, ועם חברתה הקרובה של האם ואשת-סודה, מינטשי, שהכירה את סיפור אהבתה הבלתי ממומשת של האם לעקביה-מזל. תרצה מממשת הלכה למעשה, את כמיהתה של אמה המנוחה לעקביה-מזל – ראו ש"י עגנון, **על כמות המנועול** (כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, 3), ירושלים תשל"ח, עמ' ה-נד.
4. בלומה היתומה מאב – מצייתת לאמה השוכבת על ערש דווי והולכת להתגורר אצל קרובה המבוססים, מתוך תקווה שיסייעו לה להתקיים. למרות הקשיים שהיא חווה במשפחת קרובה היא איננה מבטאת אותם, לא בדיבורים ולא במעשים. הצייתנות לצוואת האם, שנמסרה לה בעל-פה על ערש-דווי, היא המכתיבה את מהלכיה ואת מקומה בחברה היהודית שבעיר שבוש – ראו עגנון (שם), עמ' נה-רעב.
5. ברומן זה בולטת דמותה של חנה גונן, שמעשיה בעלילה הם חריגים, וייתכן כי חלקם נוצעים בחוסר הוֹרָי בבגרותה; אביה של הגיבורה חנה גונן נפטר בהיותה בת שלוש-עשרה, ובבגרותה היא מתמודדת עם קשיים בתפיסת המציאות במרחב האישי כאישה צעירה נשואה וכן במרחב הציבורי מול האחר – ראו ע' עוז, **מיכאל שלי**, תל-אביב תשכ"ח.
6. ברומן אוטוביוגרפי זה מגולל עוז את סיפור חייו, ובכללו את מותה של אמו בהיותו נער צעיר. לאחר מותה עובר עמוס קליוזנר (המחליף את שם משפחתו לעוז) לקיבוץ חולדה, הרחק מאביו, שזמן קצר לאחר ההתאלמן הקים משפחה חדשה – ראו ע' עוז, **סיפור על אהבה וחושך**, ירושלים תשס"ב.

שנתון "לך" – תשע"ז – כרך כב

אהרון אפלפלד,⁷ וכן ביצירות רבות אחרות, מתואר הנושא מנקודת מבט נטולת הומור הקרובה לממשות.⁸

חוקרת הספרות חנה נוח שעומדת על עיצובה של המשפחה בספרות העברית, מציינת את המרחב המשפחתי כגורם מכונן, המתפקד כמוסד חברתי המחויב כלפי החברה בביצוע תפקידיו הפנימי-משפחתיים. "המשפחה משמשת כעין יחידת ייצור ותחזוקה קטנה של אזרחים בוגרים ונאותים עבור הקהילה הגדולה שבה היא מתקיימת".⁹ בעוד שבספרות הילדים מעוצב מרחב זה כחיובי, אידאלי ושלם, המתפקד היטב כמסד תמיכה והזנה לילד הגדל בו, שבו נוכחות דמויות נוספות חיוניות: אב, אם, אח או אחות או שניהם, ולעתים גם סבא וסבתא, הרי "במעבר... אל ספרות ואל טקסטים למבוגרים מתגלה שבר נורא: המשפחות שהספרות הקנונית היפה נדרשת אליהן אינן תמיד מאושרות".¹⁰ מחקר הספרות הפונה למרחב משפחתי, שבו קיים היעדר הורי עקב מוות של אחד מן ההורים – מתמקד בעיקר ביצירות ספרות שחויית המוות והשכול עומדת במרכזן.

נושא היעדר ההורי בא לידי ביטוי ייחודי ברומן מן הספרות העברית החדשה, **דור המדבר** של רנה ליטוין.¹¹ ליטוין (1939-2012), מתרגמת ומסאית – עוסקת ברומן אוטוביוגרפי זה בחוויית היעדרותה של אמה מן התא המשפחתי, שמנה זוג הורים וזוג אחיות: רנה ואחותה הצעירה ממנה – לאחר עלייתם למדינת ישראל.

ההנחה מתחום הפסיכולוגיה היא כי היעדר ארעי של אחד מן ההורים מן המרחב המשפחתי או היעדר פרמנטים ממנו, עשוי או עלול להשפיע על עיצובו של הילד, על בחירותיו ועל דרכי פעולתו, בין ברובד הנפשי-פנימי, ובין ברובד החברתי-החיצוני, במרחב הביתי ובמרחב הציבורי. כיצד משפיעה היעדרותה של האם מן המרחב המשפחתי על הדמויות המתוארות שבו; על שתי הבנות הנמצאות בעיצומה של תקופת התבגרותן, על האב ועל הסבתא?

במאמר שלפנינו נבדוק את השפעתו של היעדר ההורי הארעי, הזמני, על הדמויות השונות הפועלות במרחב המשפחתי ב**דור המדבר** ואת דרכי העיצוב שלו.

7. רומן זה מתאר את חייהם של אח ואחות המתגוררים במקום מחבוא, הנסתר מעיניה של סביבה ערלית עוינת. בדידותם וניתוקם ממסגרת הורית ומשפחתית מקרבים ביניהם ופותרים לפניהם פתח להתעלמות מאיסורים חברתיים ומוסריים – ראו א' אפלפלד, **פריחה פראית**, ירושלים תשס"ג.

8. ברומן **מוטל בן פייסי החזון** של שלום עליכם שבו מגולל המספר הגיבור, מוטל, צעיר כבן שש המתייתם מאביו, את סיפור חייו בעיירה היהודית של מזרח-אירופה ובמסע נודדיו לאמריקה – מסופר נרטיב היתמות מנקודת-מבט משועשעת ואופטימית. מוטל שב ומציין "טוב לי – אני יתום" מפני שלדעתו, יתמותו מזכה אותו ביחס של רחמים וחמלה מהבריות (למשל, עמ' 23, 26). ברם, מדברי אמו, המציינת בכל הזדמנות בפני הבריות כי "הוא יתום! יתום מסכן!" – משתמע כי ילד יתום ראוי לחסדי החברה ולהתחשבותה בו, אף אם הפר מחוקיה (למשל, שם, עמ' 36). דבריה של האם משווים לעניין הומור, מפני שהיא משתמשת בעובדת יתמותו של בנה בכל אירוע של מצוקה או של קונפליקט, כדי לעורר אמפתיה בקרב אלו המלינים על בנה. עם זאת, כאמור, השימוש בנתון זה מצביע על הבנתה של האם, כי ילד יתום מאב הוא חסר הגנה ולכן ראוי למחילה ולרחמים – ראו ש' עליכם, **כתבי שלום עליכם**, ד: סיפורי מוטל בן פייסי החזון, תרגם י"ד ברקוביץ, תל-אביב תשנ"ט.

9. ח' נוה, 'לב הבית, לב האור, דיוקן המשפחה בספרות העברית החדשה', א' קליינברג (עורך), **על אהבת אם ומורא אב: מבט אחר על המשפחה**, תל-אביב תשס"ד, עמ' 108.

10. נוה (שם), עמ' 123. נוה מונה מבנים של תאים משפחתיים אפשריים בהיבט החווייתי ובהיבט הסוציולוגי, המצביעים על פירוק המבנה הקלסי המשפחתי ושואלת האם צרכני התרבות הם "סרבני נחמה כפייתיים, הרואים במיתוס המשפחה סוג של אופיום להמונים?" – ראו נוה (שם), עמ' 172.

11. ר' ליטוין, **דור המדבר: פרוזה אוטוביוגרפית**, בני ברק תש"ע.

רקע תאורטי

חשיבותה של הסמכות ההורית במרחב המשפחתי על פי מדע הפסיכולוגיה

המשמעויות הגלומות בסטטוס ההורי מושתתות על הימצאותו של אדם בוגר בעל אחריות מוסרית ופרגמטית כלפי ישות צעירה ממנו או כזו המוגדרת על פי חוק כקטינה. חשיבותה של הסמכות ההורית ותרומתה לעיצוב אישיותו ועולמו של ילדו מוטעמת באין-ספור מחקרים מתחום מדעי ההתנהגות ובספרי הדרכה המיועדים להורים למחנכים לילדים בגיל הרך.¹² פרוכטר-פרי, למשל, רואה בהורים אחראים לשלומם הפיזי של ילדם מרגע היווצרותו, כאשר האם ההרה נדרשת לשמור על בריאות תקינה כדי לסייע להתפתחות תקינה של העובר,¹³ ושניהם גם יחד מסומנים כמחנכיו הבלעדיים מרגע הולדתו. הוא קובע כי אחת ממשימותיהם העיקריות של ההורים היא חינוך ילדם, כך, "...לאהוב את העבודה, את החיים ואת הבריות".¹⁴

הפסיכולוגים, תרצה יואלס ואבי שגיא, עוסקים בהיעדר של אחד ההורים בשל פרידה או גירושים וטוענים כי "מחקרים בתחום מראים את חשיבותם של שני ההורים להתפתחות הילד, ועל פיהם יש להדגיש את טיפוח זכות הילד לשני הוריו. אנו מבינים כיום יותר ויותר כי אי-מימוש זכות זו הוא גורם סיכון התפתחותי לילד".¹⁵

הפסיכולוג הקליני, שאול סולברג, עומד על כך שהורים אחראים במידה רבה לתהליך החברות של ילדם. בין סוכני החברות השונים המצויים בקהילה חברתית להורים יש תפקיד ראשון במעלה.¹⁶ סולברג טוען כי "במהלך החברות פועלים כמה תהליכים נפשיים: הזדהות הילד עם הוריו, השפעת ההורים על הילד כדמות לחיקוי, והשפעתם של דפוסים שונים של התנהגות ההורים".¹⁷

באשר לתפקידה של האם בחיי ילדה נטען, כי "אהבת האם והטיפול האימהי החלו להיתפס כתנאים הכרחיים להתפתחותם של ילדים נורמליים".¹⁸ באשר לתפקידו של האב במשפחה רוב החוקרים שותפים לדעה שתפקידו מכריע בהיבט החינוכי¹⁹ וכן בעיצוב הזהות של ילדיו משני המינים.²⁰ הסוציולוגית מתת אדר-בוניס מוצאת כי בעידן המודרני מתחולל שינוי בדימוי החברתי של האבות: הם מעורבים בטיפול ילדיהם, האינטראקציה ביניהם ובין ילדיהם גבוהה

12. לדוגמה פ' דודסון, המקצוע: הורים, תרגמה ש' ריפין, חיפה תשל"א; ת' גורדון, הורות יעילה: מדריך מעשי להורים, תרגמה נ' לוינסון, תל-אביב תשנ"ו; ח' גינת, בין הורים לבני עשרה, תל-אביב תשכ"ט. הנחת-היסוד בספרי הדרכה אלו ובאחרים היא, כי ההורים הם המקור הראשוני הסמכותי הנמצא בקרבתו של הילד, וכי עליהם מוטלת חובת חינוכו של ילדם בהיותם המשען הראשוני והמהותי בסיפוק צרכיו הבסיסיים של הילד, בעיצוב דמותו ובהזיוק דימויו העצמי. טקסטים אלו מדגישים את היות הורה סוכן חברות ראשון במעלה, המתווך בין ילדו לסביבתו החברתית.

13. א' פרוכטר-פרי, ילדך: מלידה עד התבגרות, המדריך החדש לאם הצעירה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 8.

14. פרוכטר-פרי (שם), עמ' 268.

15. ת' יואלס וא' שגיא-שורין, "אמא, אבא, ומה איתי, אני זקוק לשניכם": עובדות, מיתוסים ותקוות בהסדרי הורים במקרים של גירושין, דין ודברים, ו (תשע"ב), עמ' 404.

16. ש' סולברג, פסיכולוגיה של הילד והמתבגר: מבוא לפסיכולוגיה ההתפתחותית², ירושלים תשס"ז, עמ' 225-226.

17. סולברג (שם), עמ' 228. פיתוח והרחבה שלו על התהליך – ראו שם, עמ' 229-230.

18. שם, עמ' 412.

19. שם, עמ' 471.

20. תפקיד זה ניכר בתשומת-הלב שהוא מעניק לה, בעידוד ההתנהגות 'הנשית' ובדחיית ההתנהגות 'הגברית' שלה – ראו ר' פסטרנק, המשפחה החד-הורית בישראל, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 41.

יותר מבעבר, והם מעורבים יותר בגירוים האינטלקטואלי של ילדיהם.²¹ באשר לקשר שבין אם לבתה מציין הפסיכולוג, עלי כ"ץ, כי קשר זה הוא "...אחת המערכות המורכבות ביותר, וביטוי בגיל ההתבגרות הוא מסובך ורב-פנים." כ"ץ תולה את הסביבות שבקשר זה בביקורתיות של הבת כלפי האם: מצד אחד, קשר כזה עשוי להועיל לחוויות פרידה עתידיות, אך מצד שני, קשר כזה עלול להיות הרסני "...בתהליך עיצוב הדימוי העצמי הנשי".²² הבת מבקשת להתנתק מאמה ולפתח אישיות משלה, אך הדבר תלוי באיכות הקשר שבין השתיים. יש אמהות שרואות בבנותיהן בבואה שלהן, ולכן הן מצפות מהבת להגשים את מאווייהן שלא התגשמו. הבת, מצדה, יכולה לפעול בניגוד לציפיות האם, להגשים מאוויים משלה, "...ולממש כמיהות שלא הצליחה האם לממש".²³

עדנה כצנלסון, מומחית בפסיכולוגיה חינוכית-קלינית, מציינת בעניין חיקוי הילד את הוריו, את אחת מתאוריות האישייות החשובות, הטוענת כי "בכל אדם מבוגר שולטות שלוש רשויות: הילד שבו, ההורה שבו והמבוגר שבו. כלומר, קול ההורים ממשיך להיות מיוצג באישיותנו ובמצבים שונים אנו קשובים לקול הפנימי של ההורה המבקר, המשבח או המתווה דרך".²⁴

מדע הפסיכולוגיה נותן חשיבות מרובה לתפקידם של האב והאם בטיפול בילדם ובחינוכו (אף על פי שיש הבדלים בטיפול של השניים בילדם ובמשכי הזמן המוקדשים לו, הרי יש עדיפות לאם על האב בעניין זה). כצנלסון מציינת כי ההורים "אחראים לסיפוק צרכיו הפיזיולוגיים והפסיכופיזיולוגיים של התינוק".²⁵

היא דנה בשאלה "מהי הורות טובה", הנוגעת לנושא איכות הקשר בין ילד להוריו, ומציינת מספר מרכיבים בתשובתה: תשומת הלב שמעניקים ההורים לילדם מאשרת את קיומו, קבלתו על ידי האנשים הקרובים אליו ועל ידי הסביבה האנושית הקרובה אליו, הערכה והוקרה שהם הבסיס לבניית הביטחון העצמי של הילד והפגנת רגש של חיבה ואהבה בדרכים שונות.²⁶

גם רחל פסטרנק עומדת על תרומת ההורים כיחידה "ללימוד התפקידים החברתיים של הילדים הגדלים... ולעיצוב התנהגותם החברתית".²⁷ את תרומותיה של המשפחה הדו-הורית להתפתחותו וגדילתו של הילד היא מסבירה לפי שתי גישות חקר מרכזיות בנושא זה: הפסיכודינמית והאינסטרומנטלית.

הגישה הפסיכודינמית מתמקדת בתרומתם של שני ההורים, ביחד ולחוד, לבניית זהותו המינית של ילדם. לטענת פסטרנק, לתרומה זו יש השלכה על תפקוד הילד בהיבט החברתי, שכן, ההורים

21. מ' אדר-בוניס, משפחות בראייה סוציולוגית ואנתרופולוגית, רעננה תשס"ח, עמ' 393. אפשר להסתייג מקביעתה, אך היא מתבססת על מחקרים קודמים, כמו של האנתרופולוג בולבי שהעלה, לדבריה, טענה דומה ב-1952.

22. ע' כ"ץ, אוף, גוזל: יחסי הורים ומתבגרים, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 220.

23. כ"ץ (שם), שם. הוא מציין כי בקשר מורכב זה מעורבים רגשות של כעס בקרב האם והבת, וכן רגשות של קנאה עמוקה מצדה של האם בבתה. לאפיון זה לא אתייחס במחקר זה, משום שאינו רלוונטי לעניינים העולים ברומן ביחסי האם עם שתי בנותיה.

24. ע' כצנלסון, הורים וילדים ומה שביניהם, רמת-גן תשנ"ח, עמ' 42.

25. כצנלסון (שם), עמ' 48.

26. שם, עמ' 48-49.

27. פסטרנק (לעיל הערה 20), עמ' 40.

כיחידה הורית אחת ישפיעו על הסתגלותו החברתית של ילדם ועל בניית יחסי גומלין חיוביים שלו בחברה.²⁸

הגישה **האינסטרומנטלית** מתמקדת במשאבים שמעניקים ההורים לילדיהם: החומריים, החברתיים והאינטלקטואליים. שתי הגישות מצדדות בחשיבותו של התא המשפחתי הנורמטיבי ומכירות בתרומתו "לתהליכי ההתפתחות והחברות של הילד".²⁹

עמדות פסיכולוגיות באשר לחוסר הורֵי

רביב וכצנלסון משייכים את הביטויים השונים של היעדר אחד ההורים ממרחבו של הילד לנושא של משבר ושינוי בחייו של הילד, כמו למשל, מחלה של אחד מבני המשפחה, מותו של אדם מן המעגל המשפחתי הקרוב, משבר משפחתי, כמו סכסוך בין ההורים, גירושין, בעיה כלכלית חמורה, נסיעה לחוץ לארץ של אחד ההורים או יציאה למילואים.³⁰

תופעות של חוסר הורי עלולות להשפיע על המתבגר באופנים שונים בתחומי החיים השונים במודע ושלא במודע. רביב וכצנלסון מונים שורה של תופעות, מהן הנחשבות נורמליות, אף בקרב מתבגרים שלא גילו סימני מתח ו'מרדנות' בשלבים המוקדמים בהתבגרותם: גילוי סימני מרדנות, קשיי ריכוז בלימודים, צורך אינטנסיבי בפעילות חברתית ומורת רוח מן ה'אני' העצמי; מהן אף תופעות הנחשבות חריגות: חוסר יכולת ליצור קשר עם חברים, התבודדות והסתגרות או להפך – בילוי מופרז עם חברים על חשבון הלימודים, פעילות משפחתית, קריאה וכדומה, חוסר תיאבון קיצוני, התנהגות ילדותית ולעומת זאת דימוי עצמי ירוד, איבוד עניין בכל פעילות ועוד.³¹

יצוב היעדר ההורי ברומן *דור המדבר* של רנה ליטוין:³²

ממשפחה מורחבת למשפחה מצומצמת

חווית המסע של משפחתה של המספרת, רנה (ג'וי),³³ מתוארת בתחילת הרומן, שעיקרה עזיבתה של המספרת את מקום מגוריהם בטיינטזין שבסין. המשפחה כוללת את בני משפחתה המורחבת, את אמה, את אחותה, אינה, ואת סבה וסבתה, הורי אמה. זוהי תחילתה של דרך, שלאורכה תיאלץ המספרת להתמודד עם חוויית היעדר ההורי, ולהגיב בהתאם לכך על אופיו של הנתק מהוריה או מאחד מהם, ובהתאם לנסיבות.

דברי ההסבר של האם לבנותיה, כאשר אביהן נאלץ להישאר באופן זמני בטיינטזין כדי לטפל בענייני הרכוש והבית, נחקקים בזיכרונה של המספרת כהיגד המבטא את האילוץ הקיומי לעזיבתם את ביתם: "לפני שהקומוניסטים מגיעים, אמרה אמא".³⁴ לאחר עזיבתם את

28. שם, עמ' 87.

29. שם, עמ' 88.

30. ע' רביב וע' כצנלסון, **משבר ושינוי בחיי הילד ומשפחתו**, מהדורה מחודשת ומעודכנת, תל-אביב תשס"ג, עמ' 18-19.

31. רביב וכצנלסון (שם), שם.

32. ליטוין (לעיל הערה 11).

33. את שם הולדתה ג'וי החליף הקונסול הישראלי בשנחאי, תחנת-ביניים שאליה מגיעה משפחתה של רנה בדרך לישראל: "אלה לא שמות עבריים, אמר. 'מערתה יקראו לאינה – יוספה, ולך – רנה." ראו שם, עמ' 11 (הכתיב החסר בשם 'רנה' הוא במקור. ע.מ.כ).

34. ליטוין (שם), עמ' 9.

המושבה הרוסית שבה התגוררו מאז שנולדה חווה המספרת לראשונה את היעדרו של אביה מהמרחב המשפחתי. היא מציינת כי הוא אינו נוכח בסיטואציית העזיבה, משום שהיה עליו להישאר כדי למכור את הבית שבו התגוררו. בתגובתה על דברי ההסבר של אמה, מביעה רנה את רחשיה באשר לחוויית עזיבת עיר הולדתה ולרצונה שאביה יסיים את מטלת מכירת הבית. "...עוד מעט נגיע וגם אבא יבוא",³⁵ והמשפחה תתאחד. על פי הבנתה כילדה קטנה, נראה כי היא קיבלה את הסברה של האם לפשר היעדרו הזמני של האב.

בשהותם בשנחאי מתגוררת משפחת ליטוין אצל "הדודה אלה", אחותו של האב, הנשואה לגרישה ואם לבת, ג'ודי. רנה מציינת כי בתקופת שהותם אצל הדודה בילו שתי המשפחות זו במחיצת זו. בהגיעה לארץ מצטרפת משפחת ליטוין ליתר בני המשפחה שכבר מתגוררים בה, ולזמן מה היא מתגוררת בביתם של הדוד צבי והדודה אסתר "ושילה, הבת דודה של אמא",³⁶ בביתם של דודה חנה בעלה, צבי ובנם סוליק. לבסוף, עוברת משפחת ליטוין להתגורר בדירה משלה בחיפה, ושם מוצא האב עבודה. אפשר לראות כי עד למעבר לביתם הפרטי הייתה משפחת ליטוין מוקפת על פי רוב בבני המשפחה המורחבת, ששימשו להם כמשענת תומכת ומסייעת בסין ובשלב הקליטה הראשוניים בישראל.³⁷

היעדרה של האם מחייהן של בנותיה והשפעתו עליהן

המספרת רנה (ג'וי)

סיפור עלייתה ארצה של משפחת ליטוין הפותח את הרומן הולך ונדחק, ואת תיאור חבלי הקליטה של רנה ואחותה מחליף עניין מחלתה של האם. זה תובע את אשפוז הממושך בבית חולים שאינו מצוי בקרבת מקום מגוריהם, ב"בית לוינשטיין ברמתיים, שבאותם ימים היה בית מרפא לחולי שחפת".³⁸ היעדרה של אם המספרת מעולמה בהיותה ילדה, מתבגרת ואישה צעירה הוא משמעותי על רקע האפשרות האחרת, הרצויה: נוכחותה בחיי הבת ובחיי השגרה המתנהלים בבית המשפחה ובסביבה חברתית מוכרת. הגיבורה המתבגרת, רנה, מספרת בהרחבה על היעדרה של האם מן המרחב המשפחתי מפאת מחלתה, ועל חסרונה מהבית לפרקי זמן ארוכים. עובדה זו קוטעת רצף של שגרה מתמשכת ויוצרת תחושות של מועקה בקרב המספרת וגם אצל אחותה. היעדרה של האם מעמיק את ההבדל בין שגרת החיים במרחב המשפחתי, שהייתה נהוגה לפני אשפוז והייתה מאופיינת באווירה של שמחה ואופטימיות. בראייה רטרוספקטיבית, מודת המספרת הבוגרת, שידעה כילדה כי מצבה הבריאותי של האם היה מעורער זמן רב עוד בטרם אושפזה. לדבריה, לחלק מן הגורמים למחלתה יש קשר לסביבת המגורים ולתחושה שליוותה את האם, "...עצבות לא ברורה המרחפת מעל לכול".³⁹

רנה מונה בפירוט את החפצים שלקחה עמה האם לאשפוז בבית המרפא לחולים בשחפת: "את

35. שם, שם.

36. שם, עמ' 13.

37. ראו למשל שם, עמ' 17-18.

38. שם, עמ' 96.

39. שם, עמ' 95.

הפנקסים הקטנים עם השירים... את מחברת היומן שלה, ואת בודהה הקטן..."⁴⁰.
 לבחנתה בפרטים אלו עשויה ללמד על חושיה החדים עם עזיבת האם ועל הקרבה פיזית שלה
 לאמה במרחב הביתי. עם השינוי שחל הם מסמנים את העתקתה של האם למקום אחר
 ומדגישים את חסרונה ההורי והתרבותי שיונכח במרחב הביתי.

לפריטים אלה יש אף משמעות מהותית בעיני הבת: הם משמשים אותה כסמלי ייצוג של
 השפעתה המכוננת של אמה רחבת האופקים עליה. כן הם מרמזים על בחירתה של רנה בעיסוקה
 בחייה הבוגרים סופרת, מסאית ומתרגמת. בכך מעמיקה הזיקה והקרבה בין הבת לאם, בייחוד
 כשזו האחרונה נעדרת מן הבית לפרק זמן ארוך. כלומר, מקורן של הזיקות בין האם לבתה
 והדמיון בין בחירותיהן הם מעבר למרחב הפיזי ולהימצאות בו. פריטים אלו יכולים גם לרמוז
 על המעבר הקיצוני מחיים משפחתיים במסגרת קונבנציונלית-מסורתית תקינה שבה נוכחים זוג
 ההורים למעבר למסגרת חסרה שבה מתנתקת אם המשפחה לזמן ארוך מן המרחב שבו נמצאת
 משפחתה. היא בוחרת לקחת עמה פריטים המייצגים את אישיותה ואת עולמה התרבותי-רוחני
 בהיותה כותבת ואוהבת ספרות.

קשר המכתבים בין השתיים משמש חוליה מכוננת במרחב המשפחתי שסדריו הופרו; הודות לו
 נשמר הקשר האישי והחס ביניהן. האם מביעה במכתביה את רגשות אהבתה במילים משפת
 מולדתה: "אינצ'קה, מויה ליובימיה!"⁴¹ כמבקשת לשמר את הקרבה הפיזית לבתה האהובה.

נושאי הכתיבה ביניהן הם אמנם מגוונים, אך דנים בעיקר בסדר היום במרחב המשפחתי-ביתי
 ובדיווח פרטני של סדר יומן של רנה ושל אחותה. כך משתפת רנה את אמה באירועים שהשפיעו
 עליה:

הייתה לי היום בעיה קטנה בבית הספר... כשהייתה לנו הבחינה שכחתי הכל והלכתי
 ואמרתי למנהל שאני לא יכולה לכתוב את הבחינה. המורה אמר לי לא לדאוג... הרגשתי
 כל כך רע בגלל זה והמכתב שלך ניחם אותי כל כך!⁴²

מקרה זה משקף את השפעת היעדרה של האם, הגורם במידה זו או אחרת לקושי שמכביד על
 תפקודה של רנה כתלמידה, את דרכי התמודדותה עמו (משתפת את המנהל ברגשותיה) ואת
 רגשות האהבה הכנים כלפי אמה. אמנם האם איננה נוכחת בקרבת בתה באירוע זה, אך מכתבה
 הוא בעיני רנה תחליף מבורך ואקוויוולנטי לְיָדָה המנחמת.

מכתבה של האם לבתה מעיד אף הוא על אהבתה וחושף את מודעותה לחסרונה ולהיעדרותה
 מהמרחב של בנותיה:

הייתי רוצה לראות אותך, אהובה שלי... *Let us pray God*, שיהיו לי חדשות טובות
 מהרופא, ואז אבקש ממנו לנסוע הביתה לכבוד טקס הסיום, לראות אותך מקבלת את
 התעודה שלך.⁴³

תוכן מכתבה נוגע לעולמה של בתה ולמעשיה, ובכך הוא משמש אמצעי להענקת תשומת הלב

40. שם, עמ' 96.

41. את תרגום הביטוי מביאה בהערת שוליים רנה המספרת, שהיא, כאמור, מתרגמת במקצועה: "מתוקה שלי" (רוסית).

42. שם, עמ' 100.

43. שם, עמ' 102.

האימהית לרנה באופן אינטימי וקרוב. ההתכתבות ביניהן היא אמצעי לעיצוב היעדר ההורי: הוא מייצג את הנתק הפיזי ביניהן, ובד בבד הוא מבליט את הקשר המיוחד בין השתיים.

בחינת יחסי הקרבה בין האם ובין המספרת, בתה הבכורה

השדה התרבותי-ספרותי מסתמן כעניין מהותי ביחסי האם ובתה. הוא מנכיח את הימצאותה של האם בעולמה התרבותי של בתה, מסמן את השפעתה הבולטת של האם על בתה ומקרב בין השתיים הודות למילה הכתובה, כלומר, הודות לקשר המכתבים ביניהן. רנה שבה ומציינת כי אמה ניחנה בכישרון כתיבה, ובנוסף על כך היא שולטת בשפות שונות; היא קוראת ספרים בשפות שונות ונוהגת, למשל, לקרוא שירה, מסוגלת לדקלם בעל-פה טקסטים שיריים (דבר המלמד על תחביב משמעותי של האם, המלווה אותה בחייה ויש לו השפעה על בנותיה). רנה, הבקיא בהעדפות התרבותיות-ספרותיות של אמה מציינת, כי אמה אהבה שירים של פושקין, צ'וקובסקי ולרמונטוב “וחרוזים חביבים של סופרות ילדים אופנתיות”.⁴⁴

יתר על כן, כבר בגיל צעיר היא מבחינה כי לידיעותיה הספרותיות של אמה יש השפעה עליה וכי העניקה לה חינוך תרבותי על פי טעמה; למשל, “תערובת מזהירה – פושקין, צ'וקובסקי, לרמונטוב...”⁴⁵. היא מספרת על אודות אירוע שבו היה עליה להופיע לפני קהל בהיותה בת שש שנים ולדקלם שיר שאותו בחרה אמה. השיר שכותרתו ‘האם’ – מספר על אודות ילד עצוב ויתום, המסיח את סבלו לאמו שאיננה ושואל את נפשו להתאחד עמה: “ילדות עגומה גורלי ממררת/ אספוני זרים בגחמת שגיונם/... גדלתי בודד... גדלתי זנוח/ ילדון מפוחד וחולה.”⁴⁶ בעת הקראת השיר זלגו דמעות מעיניה והיא חשה אמפתיה עם דמות הילד. אף לאחר שתמה ההופעה המשיכה תחושת האמפתיה לפעפע בה; היא מספרת כי “הוא גר בתוכי כל הערב, הוא ממלא את חזי בצער ובגעגועים לא מוסברים...”⁴⁷. עם זאת, כלפי חוץ הפגינה הסתייגות מנושא השיר ולא ששה להופיע לפני הקהל ולדקלם את הטקסט הארוך. בסיום ההופעה מבטאת רנה מורת רוח משמחתה של האם ומגאוותה על הופעתה המוצלחת לפני הקהל הרב. בחירתו של השיר הוא אמצעי דידיקטי מעודן של האם (ייתכן שלא במודע), להכין את בתה לתרחישים שונים בחיים שענינם פרדה זמנית או תמידיית בין הורה לילדו.

ואמנם בראייה רטרוספקטיבית, אפשר לומר שנושאו הוא כרמזו מטרם לתקופת היתמות הזמנית של רנה ושל אחותה מאמן.

בפרק מספר 5, “הטיוטות של אמא” – הפורש בהרחבה את תשתיות תרבותה הספרותיות של האם⁴⁸ – מביאה המספרת פרטים על אודות פנקסים שהיו שייכים לאמה, ובהם נהגה להעתיק שירים ברוסית, באנגלית ובספרדית משל משוררים רוסיים, שאת חלקם הכירה אישית: כך, למשל, “היו שם שירים משל גומליוב, יסנין, קוזמין, אחמטובה, בלמונט... וגם שירים של משוררים רוסיים... בנוסף היו גם ספרי שירה עם הקדשות של הכותבים עצמם...”⁴⁹. בנוסף על כך

44. שם, עמ' 144. מעניין לציין, כי גם עמוס עוז כותב זאת בהרחבה על יחסיו עם אמו ברומן סיפור על אהבה וחושך. למרות אבדן אמו כשהיה נער צעיר, הוא זוקף לזכותה את עיסוקו כסופר וכאיש-רוח.

45. שם, שם.

46. שם, עמ' 147-156. בהערות-שוליים מציינת רנה ליטוין כי זהו שירו של סמיון יקובלביץ' נאדסון, “האם”, 1886. הערת-השוליים של רנה כמחברת וכמתרגמת – ‘מתכתבת’ עם המקורות התרבותיים של אמה ומרמזת על פנייה אליהם בבגרותה.

47. שם, עמ' 148.

48. שם, עמ' 141-181.

רנה מציינת כי ברגעי דעיכתה של האם החולה בבית החולים מדקלמת אמה שוב ושוב שירים של המשורר האהוב עליה, גומיליוב.⁴⁹

באמצעות הציטוט ובדקלומים שמדקלמת האם בשעותיה האחרונות – וכך אף בכתיבתה של הבת, המספרת על עולמה התרבותי של אמה – מובעת הערכה של העקרונות החווייתיים והאסתטיים שבטקסט. כמו כן מובעת הזדהות של האם עם תוכן הטקסטים, כיוון ששימשו מקור רוחני בעל משמעות בעיניה, כשנשענה עליהם בשנות חוליה ובשנות חייה בארץ שבה לא נקלטה. בעיני רנה בתה הייתה בהם תשתית ידע בעלת חשיבות מכריעה באשר לעתידה – עיסוקה המקצועי בחייה הבוגרים; כלומר, כישרונה של האם והעיסוק האורייני באו לידי ביטוי דומיננטי ומרכזי בעולמה של בתה, המספרת רנה ליטוין, העוסקת בבגרותה בתרגום ספרות יפה, הזוכה להערכה רבה מאנשי מקצוע ומקהל הקוראים. עניין זה, שהספר **דור המדבר** הוא מייצגו, משמש חוט מקשר בין האם לבתה. בניגוד להיעדרותה הגשמית של האם מן הבית, הזיקה הרוחנית והתרבותית ביניהן אינה ניתקת והיא משמשת מסד מהותי בחייה המקצועיים והתרבותיים של רנה ליטוין.⁵⁰

אירוע אחר המעיד על תחושת ההיעדר של האם מעולמה של בתה התרחש בעת ביקורן אצל הנזירות במנזר "סנט ג'וזף", שבו התחנכה האם בילדותה. רנה מתארת את לבביותה של אם המנזר, Mother Joannice, שנראתה בעיניה כאפופת הילה של קדושה, מתארת את לבושה הצחור ואת יחסה הלבבי והאינטימי אל אמה. שתיקה, האם ואם המנזר, יוצאות לזמן מה מאולם התפילות ופורשות לשיחה אישית. אם המנזר מתוארת כדמות ארכיטיפית, שמימית, כזו שאיננה פוסלת את האחר ואיננה מטילה בו דופי. בסיטואציה זו רואה המספרת את אמה באור מיוחד, ותוהה באשר לשייכותה התאולוגית לאחר המפגש שהייתה בו: "מהו אלוהים של אמא?... אמא שלי היא מין יהודייה-נוצרייה".⁵¹ ההתרחקות מן המוכר, מן העולם היהודי, והקרבה לסממנים רליגיוזיים של הנצרות מעניקה לחוויית הביקור במנזר נופך של ריחוק ומסתורין וזה צובע את דמות האם באור דומה שיש בו מן המסתורין. נוספת לכך שיחה בין האם לבתה על אמונה ועל עקרונות מוסר המלווים את האם בחייה, שבעקבותיה הבת מהרהרת על כל עיקרון ומעמידה אותו לבחינה מחודשת, שאינה מפחיתה מהערכתה את החינוך האחר שזכתה לו אמה.

השפעת היעדרות האם על סדר יומה של רנה

האם, האחראית בימים כתקנם לניהולו של הבית ולתחזוקתו השוטפת, איננה יכולה לפקח על הנעשה בו בהיעדרה. לסיטואציה זו יש היבטים חיוביים: רנה ואחותה, יוספה, לומדות לנהל את משק הבית ונושאות באחריות השוטפת למטלות השונות שבו: "על הניקיון בגינה... על נייר הטואלט... שכל המסרקים יהיו נקיים... שכל הברזים יהיו סגורים אחרי המקלחת..." וכיוצא בזה.⁵² העניין מתבצע בהנחייתו של האב, הנוטל חלק פעיל בחינוך הבנות ובהשגחה עליהן: הוא מבקש מהן שיערכו ביניהן חוזה כתוב שבו יפורטו חובותיהן ב'רחל בתך הקטנה'.⁵³ על פי

49. שם, עמ' 176.

50. לפרטים על אודות המחברת-מספרת רנה ליטוין כמתרגמת בעלת-שם – ראו למשל <http://he.wikipedia.org/wiki>.

51. שם, עמ' 149.

52. שם, עמ' 96-97.

53. כבר לפני מחלתה של האם מספרת רנה על הרגליו הקפדניים של אביה: "אבא שלנו מאוד מסודר. הוא שיטתי ורושם בפנקס כל מלה

הרשימה המפרטת את המטלות אפשר לראות, כי אלו אינן תובעות מאמץ פיזי ואינן מקשות על סדר היום של רנה ושל יוספה כתלמידות בהיותן תלמידות; נהפוך הוא, המטלות מאופיינות בזיקה ישירה למרחב הפרטי והאינטימי שלהן, ותורמות להרגשה נעימה וחיובית שלהן. כך הימצאות נייר טואלט בשירותים, ניקיון המסרקים, תליית המגבות על מתלה וניקיון החדר הפרטי של המספרת על ידה. בעריכת החוזה יש משום רצון להמשיך ולקיים את אוירת השגרה המשפחתית שהייתה נהוגה בימים כתקנם, שבהם נכחה האם במרחב הביתי. המסמך הכתוב והמסודר משמש בולם מעודן ויתרבותי, המושתת על ערכים חינוכיים, שעשוי למנוע מתח אפשרי ואי-הסכמות, שעלולים להיווצר בין ההורה היחידי הנמצא בבית, האב, לבנותיו. עוד מלמד החוזה על התייחסותו של האב לבנות כאל בוגרות ובעלות אחריות.

בהיבט האמוציונלי יש בקיומו של חוזה זה משאלת לב של רצון לשלוט באירועי השגרה הטכניים המתקיימים במרחב הביתי. זאת בניגוד לאירועי החיים שלהם אין לבני המשפחה, ככל האדם, יכולת שליטה בכל האמור במהלך מחלתה של האם ובהחלמתה.

בתקופת היעדרותה של האם מתרחש אירוע נוסף בחייה של רנה, שתורם לתחושותיה הכבדות, ומדגיש בעקיפין את יחסה החיובי לסמכות ההורית:

באחד הימים נכנס המנהל ספיר והודיע לנו על מותו של המורה, שלום, מהתקף לב פתאומי. הוטל עלינו לכתוב חיבור על הנושא 'מותו של מורה'. ישבתי נטועה על מקומי... בכיתי ללא קול וכתבתי... כשסיימתי מחקתי את הכותרת ורשמתי במקומה: 'מורה אינו מת' ויצאתי מהר מן הכיתה.⁵⁴

תגובתה הסוערת מבטאת את ההערכה שרכשה למורה, שלום, שהיה גם מחנכה, ואת מקומו השגור והמבורך בעולמה שהתערער במרחב המשפחתי.⁵⁵ בכלליות אפשר לומר כי מחנך משמש במידה רבה כפונקצייה הורית בצד הפונקציות ההוריות הביולוגיות. במקרה זה מזכירה פונקציית המחנך את מרחביה התרבותיים והעשירים של האם ואת רצונה להנחילם לבתה. באופן דומה נוהג המחנך לקיים שיח ערני עם רנה לאחר בדיקת חיבוריה. מותו ממחיש את הפחדים הקיימים בקרבה באשר לגורלה של אמה החולה, ולפיכך המשפט שאותו היא מנסחת בחיבורה מבטא התרסה כנגד המציאות המרה שהיא מסרבת להסכים עמה.⁵⁶

היעדר הורי מהמרחב של המספרת בבגרותה

חדשה שהוא קולט... הכתב של אבא זוויתי ונחרץ... " – ראו שם, עמ' 24.

54. ליטוין (לעיל הערה 11), עמ' 106.

55. רנה מרבה להזכיר את המורה שלום, את תגובותיו על חיבוריה ואת השיח ביניהם. ראו למשל, שם, עמ' 27-29. זאת ועוד, שמו של הרומן הוא בבחינת ארמוז מקראי מספר **במדבר** לב 13. כמו כן בפתחו של הרומן מצוטט הפסוק "וַיִּנְעַם בַּמַּדְבָּר אַרְבַּעִים שָׁנָה עַד-תּוֹם כָּל-הַדּוֹר..." (לפסוק המקראי יש המשך, אך ליטוין בוחרת בחלק הראשון של הפסוק ההולם את מצבם של הוריה כעולים שלא נקלטו במדינת ישראל. נעסוק בעניין זה בהמשך המאמר). מקורו המקראי של שם הרומן והשימוש בצייטוט הפסוק מקראי הם ביטויי הוקרה עמוקה למורה שלום. הם מעידים על נוכחותו התרבותית המכוננת בחייה של רנה, על השפעתו של היטמעותה בחיי הארץ ובזיקתה למורשת היהודית (שכן במרחב המשפחתי ספגה בעיקר מתרבות עולם והזיקה למורשת היהודית אינה נזכרת).

56. במכתב ששולחת האם לבתה היא מציינת כי סופר לה שחיבורה של רנה זכה לציון לשבח והוקרא בחדר-המורים. האם שאינה מתייחסת להקשר התמטי של החיבור למצבה הרפואי, משתמשת בהישגה של בתה כדי לעודדה: "אז את רואה, בתי היקרה, כמה אושר ובריאות את מוסיפה לי! אני בטוחה שאחלים מהר..." שם, שם.

אשר לקשר בין ההורים לרנה בבגרותה היא מציינת כי לאחר שנים, עם שחרורה של האם מבית החולים בפעם השנייה,⁵⁷ עברו הוריה להתגורר בקולומביה עם אחותה הקטנה, בעוד שהיא לבדה נשארת להתגורר בישראל ומתכוננת לגיוסה לצה"ל. אירוע עזיבתם של ההורים חל בשנתה האחרונה בתיכון: "בעוד שהמזוודות נארזות, אני לומדת לבחינות בגרות, ואיני נותנת דעתי על כלום."⁵⁸

מדבריה משתמעת נחישות להתמקד בלימודיה ולהדחיק את חוויית ההיעדרות ההורית הקרבה, שתהיה בפעם זו מתוך בחירתם של ההורים ולא כאילוץ מחייב. לאחר שנים רבות מוצאת רנה מכתב שכתבה לה אמה בסמוך לעזיבתם את הארץ. במכתב מנסה האם להסביר כי זו נובעת מחוסר הסתגלותם לארץ (שלה ושל אביה של המספרת): "אבל בהגיעם נערמו בפניהם מכשולים גדולים: קשיים כלכליים, חולי, חוסר סיפוק בעבודה." הטקסט במכתב כתוב בגוף שלישי, כסיפור בדיוני על זוג עולים שנתקלים בקשיים צפויים (היקלטות) ובלתי צפויים (מחלת האם). הריחוק שנוקטת האם במכתבה הוא דרך מעודנת להביע את כאבה הרב בגלל המציאות שהכתובה, לטענתה, את עזיבתה ואת התרחקותה מבתה האהובה. מעניין עוד להדגיש כי האם אינה מציינת את עניין מחלתה הממושכת והיעדרותה מן המרחב המשפחתי כאחת מהסיבות לעזיבתה. זאת בניגוד לרנה, שרואה בתקופת אשפוזה של האם ומחלתה אירוע מכונן בחיי המשפחה ומקדישה לכך מקום נרחב ברומן זה.

האם נותנת את דעתה על העובדה שבתה נשארת בארץ ומציינת כי "הילדות הרגישו טוב לאין ערוך מהוריהן: הן למדו את השפה, רכשו חברים והרגישו שהן שייכות, מה שאין כן ההורים... לבסוף, עזבו ההורים את ארצם ונדדו לארץ רחוקה. בתם הגדולה נשארה מרחוק."⁵⁹

על פרק זמן זה אין רנה מתעכבת, אך היא מציינת כי אמה הרבתה לטייל "מנסה להסתגל, אבל לא מכה שורש, מתגעגעת תמיד למקום שעזבה מקרוב."⁶⁰ היגד זה חושף את תחושת האמפטיה שהיא מגלה כלפי אמה, כמי שעברה מארץ הולדת לארץ מולדת, ומאחר שבזו האחרונה נשתבש סדר היום המשפחתי בעטייה של המחלה (ייתכן שהוא הגורם לחוסר הסתגלותה), נודדת אמה בעולם.

באחת מנסיעותיה של הגיבורה לחוץ לארץ היא פוגשת את הוריה בשדה התעופה, וכשהתרחקו ממקום עמידתה הם נראו בעיניה מבוגרים ומודאגים. בינה לבינה היא מקווה שיחזרו להתגורר בישראל, ברם הם דוחים את החזרה ארצה שוב ושוב. על פי פרטים אלו שהיא מציינת, אפשר ללמוד כי היא מצרה על ריחוקם של ההורים ממנה, אם כי שוב אין היא מוסרת פרטים על עמדתה בעניין. אף על פי שדומה כי המרחק מהם אינו מפר את סדר יומה או מעיב עליו, ואף על פי שהיא נמנעת מהבעת עמדה או תחושה, ניכר צערה על היעדרם מקרבתה.

השפעת היעדרה של האם על אחותה של המספרת, יוספה (אינה)

57. האם מאושפזת בפעם השנייה לפרק זמן של שישה חודשים, ובמהלכם היא עוברת ניתוח שמביא לשיפור ניכר במצבה. ראו ליטוין (לעיל הערה 11), עמ' 177.

58. שם, עמ' 177.

59. שם, עמ' 178.

60. ליטוין (לעיל הערה 11), עמ' 179.

האם נוהגת לכתוב מכתבים גם ליוספה, בת התשע, ובהם היא מכנה את בתה בשמות החיבה שלה, משתמשת בביטויים מלשון הרוסית המבטאים את אהבתה:

אינצ'קה היקרה והאהובה שלי! תודה על מכתבך, סולנישקו...⁶¹ אבא אמר לי שהיית מצוננת... אני מקווה שהכל עבר ושאת מרגישה טוב... מויה ליובימיה. אני מרגישה טוב, סלאבה בוגו.⁶²

בשימוש במילות חיבה בשפת אמה מבקשים להנכיח את השיח הלשוני הכפול המקובל בביתה של משפחה מהגרת. לפיכך השימוש בשפה הזרה הוא אמצעי הנכחה של האם במרחב המשפחתי, אף שאיננה נמצאת בו והוא תורם להרגשת הקרבה בין האם לבתה.

הקשר הקרוב בין האחיות – המעמיק עם אשפוזן של האם – בא לידי ביטוי במכתבים ששולחת יוספה לרנה, ושבהם היא מספרת לה על מעשיה בחופשה. כך כשרנה נמצאת במחנה קיץ ומדווחת לה על פרטי השגרה שלה כילדה: “לרנה היקרה, מה שלומך, איך את מרגישה במחנה... אני יושנת במיטה שלך...⁶³ על פי פרט שולי, לכאורה, שמציינת יוספה במכתבה, אפשר ללמוד על הקשר הקרוב בין השתיים, שיש בו משהו מהקשר ההורי שבין אם לבתה. יוספה מציינת שהיא ישנה במיטתה של אחותה – פרט שעשוי ללמד על ביטוי רגשות געגועים שהיא חשה כלפיה, ועל דרך ההתמודדות עמם – בהיעדר ההורי הכפול שהיא חווה בו בזמן, בהיעדרה של רנה ובהיעדרה של האם.⁶⁴

במכתב אחר שהיא כותבת לרנה היא מציינת: “מה שלמך איך את מרגישה אני קבלתי מאבא מתנה... אני מרגישה מצוין אני כתבתי לאמא מכתב... הכל בבית בסדר.”⁶⁵ נוסח זה מאופיין בדיווח עובדתי של הפעולות שביצעה יוספה. הדיווח עליהן משקף את תמימותה כילדה, ואף משקף את שאיפתה ליצור תמונה משפחתית נורמלית, שבה בני המשפחה עשויים לחוות בצוותא את האירועים המשפחתיים השונים. מעשה כתיבת המכתב של יוספה הוא מעשה חיקוי של מנהגה הקבוע של האם ושל רנה הנוהגות להתכתב ביניהן, ובכך נשמר הקשר האישי בין אם ובת.

השפעת היעדרותה של האם על חיי הנפש של בתה רנה

כלפי חוץ מפגינה רנה בגרות ומשמעת עצמית, ומקיימת יחד עם אחותה סדר יום המאפשר תפקוד נורמלי, הדומה לזה של יתר בני גילה: היא הולכת לבית הספר ולחוגים וכפי שמוסרת הגיבורה: “מִיֵּתֵר הִבְחִינֹת הַמִּשְׁכָּנוּ בְּחִינֵינוּ בְּבֵית הַסֵּפֶר, בְּתוֹנֵעָה וּבְרַחֲבֵי, כְּרָגִיל. בְּחֹפְשֵׁים נִסְעֵנוּ לְמַחֲנוֹת, לִים, הַתְּאָרְחָנוּ אֶצֶל קְרוּבֵי מִשְׁפָּחָה, וְכַמוֹכֵן נִסְעֵנוּ לְבַקֵּר אֶת אִמָּא.”⁶⁶ אף על פי שהיא כוללת את ביקור אמה כאחת מהפעולות השגרתיות, נראה כי אשפוזן הממושך של האם נותן

61. בהערת-שוליים מציינת המחברת “שמש קטנה, צורת חיבה”. שם, עמ' 102.

62. בהערה מס' 3 שם, עמ' 99, מתרגמת ליטוין את צמד המילים “מויה ליבימיה”: “אהובה שלי”. את צמד המילים “סלאבה בוגו” היא מתרגמת בהערה מס' 6: “השבה לאל” (רוסית). שם, עמ' 102.

63. שם, עמ' 103.

64. חיזוק לקשר ההורי שבין יוספה לאחותה רנה אפשר למצוא במכתב אחר של האם ליוספה, שבו היא כוללת את בתה הבכורה בקבוצת המבוגרים בעלי הסמכות ההורית, והיא מבקשת: “תשמעי בקול אבא, דודה סטרנה וג'ינקה” – ראו ליטוין (שם), עמ' 105.

65. שם, עמ' 103-104. שגיאות הכתיב הן במקור ומלמדות על גילה הצעיר של יוספה, כנזכר, כבת תשע שנים.

66. שם, עמ' 97.

את אותותיו בעולמה הפנימי, בתת-המודע, המשקף את תגובתה על ההיעדרות המתמשכת של אמה מהמרחב המוכר לה. כך, למשל, בלילות פוקד אותה חלום בעל מוטיבים החוזרים על עצמם שוב ושוב: היא חולמת כי היא מבקרת במרפאה לאחר שנסעה באוטובוס המגיע לדרך ללא מוצא. בבואה למרפאה מקבלת את פניה אחות חייכנית החושפת שיניים "מושלמות, זהות ולבנות לגמרי", וזו מודיעה למספרת כי הרופא "תכף ייכנס". האחות ניגשת להרתיח את המכשירים, ובקולה, שהוא קול דודתה של רנה, האומרת "כבר יש לנו הכול". רנה סוקרת את חדר הטיפול, המתואר נקי ומסודר וגדוש חפצים של "עולים" שהביאו אתם דברים ויכבר הסתדרו". היא מתעוררת מחלום זה בתחושת בעתה ומציינת כי לצערה היא חולמת אותו בשנתה גם בלילות אחרים. ניכר כי למראות בחלום ישנה זיקה למציאות חייה של המספרת, שחולי מתמשך מאפיין אותו והוא נותן את אותותיו בבני המשפחה.

בטי בת'רדס, מיסטיקנית והילרית, הטוענת כי החלום הוא כלי הולם להבנת בעיותיו של החולם ולכיוונו ההתמודדות האפשריים,⁶⁷ מעניקה משמעות למושגים הבאים הנזכרים בחלום זה: נסיעה פירושה התקדמות לקראת גדילה ותודעה עצמית; אחות היא בעלת כישורי ריפוי ורצון להזין את האחר ולדאוג לו;⁶⁸ הצבע הלבן מסמל ישות דתית, הגנה ואמת;⁶⁹ שיניים עשויות לסמל ניסיון להתמודד עם אירוע חריג ולנסות לעכלו, להבינו בשלבים, אולם באותה מידה, שיניים בחלום עשויות אף לסמל את הקושי של היחיד לעכל אירוע או סיטואציה שחוה.⁷⁰ רופא הוא המרפא הפנימי בנפש החולם, והופעתו מרמזת ליכולת ריפוי עצמית של החולם ולרמזים שעשויים להדריך את החולם באשר להתנהלותו במרחב הממשי.⁷¹

הפסיכולוג יעקב בר-זוהר מסביר על פי טענתו של הול, כי "החלום הוא הזיה הפוקדת את החולם במהלך שנתו. הזיה זאת עשויה להיות דרמטית, מרגשת, מוזרה, מורכבת ומגובשת, אך החולם יכול להופיע גם כרסיסי חשיבה ודמיון המקבילים לאירועים שגרתיים". במרחב הפסיכולוגי, מסביר בר-זוהר, לא קיימת תופעה ספונטנית יותר מהחלום, שכן האדם החולם אינו קובע מתי יתחיל החלום, הוא אינו מחליט על עתוי הפסקתו, ואף על תכניו אין לו שליטה. הסיבות לחלימה הן שונות ומגוונות; חוקרים רבים בתחום החלימה מסכימים כי אחת הסיבות המרכזיות להתרחשות החלום היא הסיוע שהוא מעניק לחולם בהתמודדות עם בעיות ועם קונפליקטים המעסיקים אותו באופן מידתי, או עם משימות הניצבות לפניו בטווח הארוך.

גם יונג והול סבורים שהחלום הוא בבחינת אמת צרופה, נטולת תעתועים ורמייה:

בכך מנוגד החלום לאותם מגעים חברתיים שגרתיים שבהם פועל האדם כשחקן המנסה להציג כלפי העולם דימויים מסוימים שעשויים לשרת אותו ולקדם את מטרותיו. ברם אליה וקוץ בה: האמת הצרופה הגנוזה בחלום מונחת לפנינו לעתים קרובות כחוויה שתומה ומתעתעת, העלולה לגרור את החוקר המנסה לפענח את החלום ללברירנת של

67. B. Bethards, *The Dream Book: Symbols for Self-Understanding*, Petaluma, CA 1996, p. 7.

68. בת'רדס (שם), עמ' 140.

69. שם, עמ' 188.

70. שם, עמ' 176.

71. שם, עמ' 97.

ערפל ואי-ודאות.⁷²

נקודת מבטו של הול גורסת כי נושאים המעסיקים את האדם וקונפליקטים המטרידים אותו במהלך היום יבואו לידי ביטוי בחלומותיו. ואכן, לטענת בר-זוהר, ממצאיו המחקריים של הול מלמדים כי אכן כך הדבר: "מעבר לכך, החלום... מביא לידי ביטוי ציורי-סמלי את החשיבה העקבית של החולם. הסמל המופיע בחלום אינו מיועד, לדעתו, להסתיר דחפים, משאלות או מחשבות." ההפך מכך: הוא מייצג בצורה המדויקת והברורה ביותר את מה שהאדם חושב. מכאן שיש לתפוס את החלום כחשיבה ציורית, המשקפת לחולם בצלילות ובדיוק את מחשבותיו, את מצוקותיו ואת תקוותיו. אין זה מפתיע אפוא, שמדיווחיו של הול עולה כי "הנבדקים מסוגלים לעתים קרובות לפרש את החלום גם ללא מערכת ענפה ונמשכת של אסוציאציות חופשיות". בר-זוהר מוסיף כי ממצאיו של הול מלמדים, שבמהלך הברגרות מופיעים תסריטים דומים בחלומותינו שנה אחר שנה. מכאן מסקנתו של הול כי אישיות החולם שומרת על יציבותה. לכן, על פי שיטתו, ניתוח סדרות של חלומות של אותו חולם וחשיפת דפוסים מסוימים השבים ומופיעים בחלומותיו, יעזרו לגלות את הבעיה הטורדת את מנוחתו.⁷³

על פי כיוונים תאורטיים אלו באשר למאפייני החולם והחלום, אפשר לומר כי הגיבורה מבקשת להיות אקטיבית בחלום כפי שהיא אקטיבית ופעילה במתכונת החיים המתקיימת במציאות, שבה האם החולה מאושפזת בבית חולים במשך זמן רב, כשלוש שנים. יש יסוד להניח כי הבת, המייחלת להבראתה של אמה, הייתה עושה כל מאמץ במרחב הממשי, למצוא דרך ולסייע להחלמתה של האם ולשובה הביתה. ואכן, חומרי החלום מייצגים את רצונה הממשי, שכן האוטובוס שבו נוסעת הגיבורה בחלום, מוביל אותה לדרך ללא מוצא. תמונה זו מקבילה למצב החריג שעמו מתמודדת המשפחה – מחלת האם שגורמת להיעדרותה הבלתי צפויה מן הבית. האוטובוס המסמל בנסיעתו את מהלך החיים הזורם והדינמי עוצר במהלך הדרך, ועשוי לסמל את עצירת מסלול השגרה הסדיר של המשפחה המסיטה לעיסוק במחלתה הקשה של האם. פעולה זו מצוינת בחלום כעצירה בדרך ללא מוצא ואת אי-היכולת שלהם לרפא את האם. המשפחה מתכנסת בעניינה וניתקת ממסלול הנסיעה המונוטוני של החיים. העצירה מובילה את רנה למרפאה, שבה היא פוגשת בפונקציות האחראיות לריפוי השוהים בה.⁷⁴ כניסתה של הבת למקום הוא שיקוף ויזואלי להווייתה, כמי שמעיינה נתונים למצבה של האם המאושפזת.

הצבע הלבן הדומיננטי במתחם המרפאה, מדיה של האחות, שיניה הלבנות – מרמזים על הנתונים שקיבלה המספרת במרחב הממשי מפי אמה, ומסבירים את מצבה הרפואי בלי ניסיון להסתיר ממנה פרטים. גם צבע מדיה של אם המנזר שפגשה רנה בילדותה הוא לבן צחור.⁷⁵ הצבע אמנם מסמל ריחוק והיבדלות, ועם זאת, גם רוחניות גבוהה המעוררת עניין ורצון לחיקוי.

72. 'י בר-זוהר, 'מתודולוגיות להענקת פשר לחלום של מורה על אודות עבודתה', מ' מונק ואחרים, מסרים סמויים וגלויים בטקסט נרטיבי, תל-אביב תשס"ג, עמ' 124.

73. בר-זוהר (שם), עמ' 136.

74. האוטובוס הנמצא במסלול נסיעה לכיוון יעד קונקרטי מזכיר במידת מה את מסלולו של עם ישראל במדבר, הוא דור המדבר, הנע לכיוון של מקום שיהיה עבורו מקום המנוחה והנחלה. מבחינה זו המספרת ואחותה הן "דור המדבר", המתמודדות עם קשיי הקליטה בארץ החדשה ומנסות להסתגל למקום. על קושי הקליטה מתווסף הקושי המתבטא במחלת האם והיעדרה מן הבית. זו מסמלת כהורה את פונקציית המנהיג הנבחר, שעמו קשוב למוצא פיו ואוהב אותו, אך אינו זוכה להביא את עמו לארץ המיוחלת. גם האם אינה זוכה ללוות את בנותיה בשנים קריטיות של עיצוב אישיותן בגיל העשרה.

75. ראו לעיל עמ' 10.

גם סיומו של החלום שנקטע מחזק זאת: בחלום הקטוע אין רמז למצבה העתידי של האם ושל משפחתה או של שתייהן. החלום מסתיים כשהמספרת עדיין נמצאת במרפאה, מקום שמסמל ריפוי וטיפול בחולה, שאליו מגיעים כל העת אנשים חולים. במרפאה היא מרגישה מאוימת על ידי האחות במדים הלבנים בעלת השיניים הצחות. האחות מייצגת את המרפאה ואת גורמי הרפואה, ועמידתה מצביעה על כוח ועל אחריותה לאם הנמצאת ברשותה כחולה. משמע, תפקידה כאם אינו רלוונטי בסיטואציה זו, היא נטולת סמכויות, ולמעשה, דמותה אינה מופיעה בחלום. כמו כן הפרטים באשר למצבה הבריאותי של האם ולהבראתה נמצאים ברשות הסמכות הרפואית, שאותה מייצגות שיניה של האחות, בצבען ובכוחן. כפל הצבע הלבן אף במדי האחות עשוי להדגיש עניין זה. פרשנות נוספת שמציעה בת'רדס לצבע הלבן היא ביטוי לכמיהתה של הבת לרפא את אמה. החלום החוזר על עצמו וטורד את שנתה של רנה מרמז להיעדרה של האם, המעיק והמכביד. עם זאת, החלום החוזר על עצמו בסדר אירועים קבוע, מסייע לרנה להבין כי אף על פי שהיא מודעת למצבה של האם, אין לאל ידה לסייע לה, אלא בהמשך שגור של מילוי המטלות השונות בחייה בהיותה נערה – תלמידה, אחות, בת להוריה ונכדה.

בתרבות היהודית הצבע הלבן עלול לסמל מוות, למשל, צבע התכריכים. בחלום זה הוא עשוי לשקף את פחדיה ואת חששותיה של רנה באשר לחומרת מחלתה של אמה המסכנת את חייה.

ולבסוף, בחלום עולים גם פרטים שאין להם, לכאורה, זיקה ישירה לאירוע אשפוז של האם. כך, למשל, החפצים שהביאו אתם בני משפחתה מארץ הולדתם, הנמצאים בחדר המתואר בחלום. החפצים המוכרים למספרת מילדותה עשויים לייצג את השגרה המיוחלת ואת הציפייה ומשאלת הלב לחיי שגרה דומים שיתנהלו בארץ החדשה. האמירה "כבר יש לנו הכול" מדגישה מחד גיסא את התאקלמותה של המשפחה בארץ, ומאידך גיסא את ניגודו – היעדר האם ומחלתה שיוצר סיטואציה של 'אין' ושל חוסר רגשי. קולה של דודתה של הגיבורה הבוקע מדמותה של האחות בחלום, עשוי לבטא את הערכתה לדודתה לאמפתיה שהיא מגלה במציאות למצבה של האם. למילים יש משקל אקוויולנטי לרפואה ואולי אף למעלה מכך, יש להן סגולה נסית העשויה לרפא את האם, כי הרי "יש לנו הכול".

גם לעניין הלשוני בחלום יש משמעות שהיא בעלת זיקה לעמדתה של הגיבורה באשר לכוחן של המילים וליכולת ריפוי, והיא בחירתה בעיסוק המקצועי בשפות בבגרותה. במעשה התרגום משפה זרה אחת לשפה אחרת ישנה שאיפה של המתרגם להמחיש חוויה כמות שהיא, המתוארת ללא שינוי דרמטי באווירה ובטונים המופיעים בטקסט המקורי.⁷⁶ כך, בדומה לאמירתה של הדודה "יש לנו הכול" – הרי החפצים בחלום, בעלי כפל המשמעות, הם אם כן, המילים שבכוחן לנסוך בקורא תחושת עידוד, וכן לרפא את נפשה הכואבת של הגיבורה. עיסוקה של רנה בהיותה מתרגמת השולטת בטקסט בכלי הלשון העומדים לרשותה ובהטבעת חותמה על טקסט שנוצר בידי אחר, עשוי לרמז על כישורי התיקון שלה ויכולת שליטתה בטקסט, המציג אמנם מציאות מדומה, אך משמש בעבורה, כלי ריפוי. ייתכן שהעיסוק בתרגום נובע מתוך כמיהה לנסוך

76. על כך ראו, למשל, ר' ויסבורד, **לא על המילה לבדה: סוגיות יסוד בתרגום**, רעננה תשס"ז, עמ' 16. ויסבורד מציינת כי הגישה הקלסית של התרגום מצדדת בתרגום מילולי של הטקסט כדוגמת תרגום כתבי קודש. לפי אחד מחשובי המתרגמים העבריים בימי הביניים, יהודה אבן-תיבון, שציין במבוא לספר שטרנג של אבן פקודה – מתרגם אשר סטה מן המקור, הוסיף או גרע נחשב ל"חוטא למחבר המקור ולקוראיו". גישה מנוגדת לתרגום הובאה בתלמוד כמה מאות שנים קודם לכן "המתרגם פסוק בצורתו – הרי זה בדאי, והמוסיף עליו – הרי זה מחרף ומגדף (תלמוד בבלי, קידושין מט, א). שתי הגישות משקפות את מורכבותו של התרגום ואת מרחב העצמאות והיצירתיות המהותי שעומד לרשות המתרגם. ריבוי התפיסות של התרגום הספרותי מחזק את ההנחה בדבר שיקול-הדעת הרב העומד לרשות הגיבורה בתחום עיסוקה ועל הפנייה האוהדת והמסייעת לאחר, באמצעות הגשת טקסט תרבותי זר ושילובו במרחב של הקורא.

תחושות אמפתיה תרפויטיות בלבו של האחר, הקורא.

מודעות האם להיעדרה מעולמן של בנותיה

האם הנעדרת מכורח מחלתה מן הבית, מודעת להיעדרה שיכול להסב נזק לבנותיה המתבגרות. על כן, אף שמצבה הרפואי והנפשי המחמיר בעטייה של ההמתנה לניתוח שעליה להינתח, היא מקפידה לשמור על קשר רציף של מכתבים עמן.⁷⁷ באמצעות המכתבים מבקשת האם למלא את החלל שיוצר היעדרה מן הבית וממרחבי בנותיה המתבגרות ולייצר אלטרנטיבה הולמת לחוויה האינטימית, שעשויה הייתה להירקם בינה בהיותה אם לבתה במרחב המוכר והביתי. מאחר שאין באפשרותה להתערב בנעשה במרחב שבו היא איננה נמצאת, היא מאצילה מסמכותה כאם לבתה הבכורה וכותבת לה: “את כבר בת שש-עשרה ואני יכולה לסמוך עלייך שתטפלי בעצמך ובאינקה...”⁷⁸. בהמשך מכתב זה ניכר צמצום המרחק בין האם לבת, המתבטא בשינוי הסטטוס של הבת בעיני האם. עובדה זו מקנה לבת חשיפה למידע מהותי שהאם מגלה ומאפשר לה להתכונן לעתיד: “אני כותבת לך עכשיו כלילדה גדולה, בתי וחברה שלי, ומה שאני כותבת לך מיועד רק לך.”⁷⁹

במכתב אחר שממענת האם לרנה היא כותבת: “אני רוצה שאת, יקירתי, תעזרי לאבא שלא יהיה בודד כל כך וכל כך מריר, ואני יודעת שבמעט אהבה תוכלי לעשות זאת ואינצ'קה גם כן.”⁸⁰ אפשר לומר שהאם מבקשת להאציל מסמכותה כבוגרת לבנותיה, ומבקשת מהן שתסייענה לה למלא את היעדרה במרחב הביתי, ושהן תהיינה משען מורלי לאב המתקשה, להרגשת האם, להשלים עם המצב.

במכתב זה ובאחרים מרבה האם להשתמש במילות החיבה “גיוינקה יקירתי”,⁸¹ “גיוינקה היקרה והאהובה שלי”,⁸² “God bless you” בתי האהובה.⁸³ כך אף באשר לבתה הקטנה שאותה היא מכנה “אינצ'קה”. בשימוש בשמות חיבה אלו היא מרעיפה על בנותיה חיבה ויוצרת אינטימיות כהמשך לזו שהתקיימה בטרם אושפזה. האווירה האישית באה לידי ביטוי בתוכן המכתב, שהוא למעשה, וידוי גלוי לב וכן, שבו מציינת האם את מודעותה לריחוק מבנותיה בחיי היום יום ומתוודה, כי היא מודעת לתוצאות האפשריות בשל כך: “אני סובלת מאוד שאני רחוקה ממך ומאינצ'קה ולא רואה אתכם יומיום בחייכן ובצמיחתכן ולא יודעת את המחשבות שלכן ואת הבעיות...”⁸⁴.

77. אמצעי תקשורת בלתי אמצעי המאפשר לכותב להתבטא בחופשיות וללא הפרעה מהנמען.

78. שם, עמ' 120.

79. שם, שם.

80. שם, עמ' 126.

81. עמ' 118. על משמעות שמה ראו לעיל הערה 33.

82. שם, עמ' 120.

83. שם, עמ' 122.

84. שם, עמ' 126.

לצד החיבה העמוקה והניסיון ליצור קרבה בין האם לבנותיה, אין האם חוששת להביע אי-שביעות רצון במכתביה, להוכיחן ולהעיר להן: "...אבא בא אליי וסיפר לי שאינצ'קה ישנה אצל חברה ואפילו לא באה לבקר אותו בשבת – אני מצטערת על כך מאוד ומתפלאה... ואני מקווה שהיא מצטערת באמת ולעולם לא תתנהג כך בעתיד."⁸⁵ גם דוגמה זו מרמזת כי באמצעות המכתב מבקשת האם ליצור מלאות משפחתית ככל האפשר, ועושה זאת על ידי שימוש בסמכותה ההורית לכל דבר ועניין.

דמות משנית כאמצעי להדגשת ההיעדר האימהי – סבתא ניורה

האם החולה מנחה את בתה לקיים קשר עם אמה נְיֹרָה, סבתה של המספרת. זו מתוארת כאישה מבוססת כלכלית המתגוררת בכרמל, במקום מגורים המתואר כשלו ומטופח, "בדירה של סבתא היו שטיחים סיניים לבנים ואגרטי חרסינה יפניים. היא הבהיקה מניקיון."⁸⁶ הסבתא אינה מרבה לבקר את נכדותיה בביתן. בתה החולה, אמא של רנה, מבקשת ממנה לבקר את הסבתא. על אף גילה הצעיר של רנה היא נוסעת באוטובוס עד לחיפה, ועושה כן כדי להשביע את רצונה של אמה. הסבתא שאיננה נוסעת גם לבתה החולה המאושפזת ברמתיים, הרחוק ממקום מגוריה בכרמל, מקיימת עמה קשר ומבטאת את דאגתה לשלומה באמצעות הכנת קרם שוקולד שמן, שהוא בעיניה תרופה בדוקה לטיפול במחלת השחפת. הקרם מיועד לבת החולה בלבד, והסבתא מקפידה כי איש לא יטעם ממנו. המספרת מעירה כי "פעם נתפסתי מלקקת קרם מתוק מן הצנצנת... 'רוצחת!'... 'רוצחת אמך'...", קראה הסבתא לנכדתה.⁸⁷ נראה כי אמירה דרמטית זו מבטאת את דאגתה לבתה החולה, ולכן קרם השוקולד נתפס כתרופה המיועדת לה בלבד. עם זאת, הסבתא אינה מגלה רגישות כלפי נכדותיה ואינה מנסה לפצותן על ההיעדר הממושך של אמן.

הסבתא מרבה לנסוע בעולם בחלוף השנים – עובדה שיש בה כדי לרמוז על יכולת הניידות ועל בריאותה התקינה. עצם אזכור מידע זה על ידי המספרת-נכדתה מרמז על נימה ביקורתית שלה כלפי סבתה. זו איננה נוסעת לבקר את בתה המאושפזת בבית החולים, ואת צנצנות השוקולד היא שולחת עם נכדתה הנאלצת להיטלטל באוטובוסים מחיפה עד לרמתיים. זו מציינת כי "היו נחוצות לי שנים" כדי להבין את סבתה החרדה לבתה החולה, המבטאת את דאגתה לה בצעקות על נכדתה הטועמת מן השוקולד המיועד להבראתה.⁸⁸

מערכות היחסים בין אימהות לבנות ברומן זה _ בין הסבתא לבתה, אם המספרת, שמעוררות למשל, בציפייה ליחס חומל של הסבתא גם כלפי נכדותיה החוות היעדרות אם, וגם מערכת היחסים המתוארת בעיקר באמצעות התכתבות, בין המספרת לאמה – מאירות זו על זו ומעמידות לבחינה מחודשת ערכים נורמטיביים המקובעים כמובנים מאליהם בחברה המסורתית. הן משקפות דאגה ונכונות לסיוע ולעזרה, ועם זאת הן שונות זו מזו: מערכת היחסים בין הסבתא ניורה לבתה מסויגת במידת מה, אינה ורבליית ומתבטאת בעיקר במעשים, ואילו מערכת היחסים בין המספרת לאמה מאופיינת הן במעשים והן בשימוש בשיח ורבלי

85. שם, עמ' 112.

86. שם, עמ' 64. נכדתה מספרת עליה שתקופת הכיבוש הסובייטי גזלה ממנה את בעלה הראשון, סבא יוסף, ואת חתנה, בעלה של בתה דינה. לאחר שנות דחק היא נישאה בשנית במדינת ישראל ליהודי אמריקני עשיר בעל רכוש "ופספורט אמריקני".

87. שם, עמ' 65.

88. שם, שם.

אמצעי (המכתב) ובלתי אמצעי. אלו מאפשרים פתיחות והבעת אמוציות, בכתב ובעל פה. לפיכך דמותה המשנית של הסבתא היא אמצעי המדגיש את היעדרה של האם ואת יכולתה של האחרונה לבטא רגש ואהבה לבנותיה הרחק מהמרחב המשפחתי.

האב – ההורה הנוכח – נפקד במרחב המשפחתי

כצנלסון ורביב טוענים כי אפשר לבחון את מידת התמודדותו של הילד במצב של משבר על פי הקריטריונים הבאים: מבנה אישיותו של הילד; עצמת המשבר וחריפותו; איכות הסיוע ומידת התמיכה שמקבל הילד מן הסובבים אותו.⁸⁹ על פי הפעולות שמתארת המספרת אפשר להתרשם כי היא דמות בוגרת ואחראית, המנסה להתמודד עם המציאות הכפויה עליה באופן רציונלי ובשיתוף פעולה עם שני הוריה באשר הם.

אפשר לומר כי הקריטריון השלישי שמציינים השניים מיושם במשפחתה של הגיבורה. אף על פי שבמשך היום נעדר האב מן הבית בשל עבודתו ולמרות היותו טרוד רגשית בשל מחלתה של אשתו – רנה ואחותה זוכות לסיוע ממנו, והוא עושה ככל יכולתו להיות בקרבן.

ואכן, היעדרה של האם לתקופה לא קצרה של "קצת פחות משלוש שנים" משפיע אף על האב. הוא נאלץ להיעדר מן הבית לפרקי זמן מטעמי פרנסה כדי "לשפר את שכרו ואת התפקיד".⁹⁰ מטלה נוספת שעסק בה הייתה חיפוש דירה אחרת למגורים, כיוון שהאם לא רצתה לחזור לדירה הקודמת בגלל זכרונות שליליים. מטלה זו גוזלת ממנו זמן רב והוא נעדר מן הבית גם לצורך זה. נרטיב זה מציג כפל היעדרות הורית, כצבת בצבת עשויה; היעדרות האב מושפעת במידה רבה מהיעדרותה הממושכת של האם ומסיבת היעדרותה.

לסיוע של סמכות בוגרת מקרבה ראשונה – יש לטענת הפסיכולוגיה חשיבות מן המעלה הראשונה: "האנשים המשפיעים ביותר על הילד הנתון במשבר הם הקשורים אליו על ידי קשרים ראשוניים של צרכיו הבסיסיים לאהבה, סמכות ותלות".⁹¹ כך, נוהג האב לכתוב לבתו הבכורה מכתבים ובהם הוא עוסק באופן פונקציונלי בנושאים שונים בעולמה. במכתב אליה הוא עומד על תפקידה בהיותה בוגרת המחליפה את מקום ההורים בהיעדרם, ומבקש את מעורבותה בהתאם לכך: "...אנו עוזבים את הקריה לתמיד... תיידעי את צבי כך שיוכל לסכם עם לנדסמן".⁹² הוא אף נותן את הדעת בהרחבה לעניינים שבינו לבינה בעולמה של בתו, ואף מבקש להעניק לה מניסיונו: "אני מקווה שחזרת לעשתונותיך והפסקת להשקיע מחשבה מוגזמת באותו גבר בר קטן קומה, קצר רואי... בינינו, זה לא מוסיף לו כבוד להתעסק עם תלמידת בית ספר".⁹³ כן הוא מציין באופן ברור את מקומו בתור הורה מעודד המבקש להעביר מסרים ברורים לבתו, ומדרבן אותה לעסוק בעניינים פרגמטיים שהם שמירה על סדר היום במרחב המשפחתי: "1. תגמרי לארוז את הספרים 2. תרחצי את השטיח.... 6. אל תבזזי את כוחותיך ואת מרצך על שטויות: את תזדקקי להם!" הטקסט הבנוי מסעיפים ממוספרים, נדמה כטכני ומשווה לתוכן אופי ענייני. ברם זה מבטא את רצונו של האב לשלוט בסדר האירועים, לפחות במכתבו שלו,

89. רביב וצנלסון (לעיל הערה 30), עמ' 29-30.

90. ליטוין (לעיל הערה 11), עמ' 96.

91. רביב וצנלסון (לעיל הערה 30), עמ' 32.

92. ליטוין (לעיל הערה 11), עמ' 119.

93. שם, שם.

וזאת בניגוד לממשות המתעתעת שבה לא בהכרח נשמרת החוקיות. גם במשפט של האב לבתו "אל תבזבזי את כוחותייך..." – ניכרת דאגתו אליה.⁹⁴

במכתב אחר ששולח האב לרנה הוא מביע את התעניינותו בה, ומבקש ממנה לנהוג כהורה כלפיה אחותה תוך מודעותו לזכאותה למרחביה האישיים, וכך הוא כותב: "חלק ראשון: מה שלומך? איך את מרגישה איך... מצב הרוח?... חלק סופי: תעלי על כסא ותני נשיקה לאינה על המצח. אחר כך תרדי ותמשיכי בענייניך".⁹⁵ המכתב מלמד על היחסים הכנים בין האב לבתו ועל קשר הדוק ורציף עמו וזאת למרות היעדרותו לעתים קרובות מהבית. כן מרמז תוכנו על האחריות ההורית המוטלת עליה בהיעדר האם, ועל יחסה כלפי אחותה. בכך היא מקלה על אביה, הנאלץ לתפקד במשך זמן רב כאב חד-הורי ומקלה על תחושותיה של האם על כך שאינה בקרבת בנותיה.

המספרת מציינת כי אורח חייהן גם מחוץ למרחב הביתי לא השתנה: "מיתר הבחינות המשכנו בחיינו בבית הספר, בתנועה וברחוב... נסענו למחנות, לים... קרובי משפחה... נסענו לבקר את אמא". בדיווח זה יש משום תחושת גאווה על הסדר הנשמר ועל תיאורה של מסגרת המשפחתית המכבדת את עולמן של האחיות בהיותן נערות מתבגרות.⁹⁶ המסגרת המשפחתית נשמרת בעקביות הודות למעורבותו השגורה של האב בסדר יומן של בנותיו, המשמש מודל לחיקוי עבור רנה הנוהגת באחריות כלפי אחותה.

סיכום

ההיעדר ההורי במרחב של ילדו הגורם לקיטוע של הרצף ההורי הסמכותי, עלול לתת בילד או בילדה את אותותיו. ההנחה הפסיכולוגיסטית היא כי ההיעדר ההורי בכל מקרה, הארעי או הקבוע, נכפה על הילד ומאלצו להתמודד עם המציאות. אפשר לומר כי היעדרותה של האם ברומן שלפנינו לפרק זמן ממושך והשלכותיו על בנותיה, רנה ויוספה, מעוצבת ברומן זה בייחודיות.

בשנים שלפני מחלתה של האם, נוכחות ההורים במרחביה של רנה (גיוי) ושל אחותה יוספה (אינה, אינקה), היא מבורכת ותורמת להן לתחושת ביטחון הנחוצה להן בתקופת העלייה לארץ-ישראל כעולות חדשות בארץ. בתקופה זו נכחו ההורים כגורמים מכוננים ומחזקים במעבר מארץ לארץ במסגרות החברתיות השונות. נוכחותם מפרה, מקדמת ונוטעת בבנות אהבה לתרבות ולרוח. עם אשפוזה הממושך של האם חוות הגיבורה ואחותה תחושות של עצב ושפיפות רוח. גם היעדרותו של האב, הנושא בעול הפרנסה ונעדר מהבית בשעות היום, מכבידה ומעמיקה את תחושת החסר ההורי. רנה ויוספה מתגעגעות להורים ולאווירה במרחב המשפחתי השלם שידעו בעבר. אף ביקוריה של הסבתא, ניורה, מצד האם, בבית הגיבורה, מחזק את ההיעדר האימהי, ויחסה הנוקשה לנכדותיה מערער את תחושת הביטחון שהוריה של רנה טורחים להשרות בקרב בנותיהם.

בעניינים רבים שמעלה המספרת מופנה המוקד לאמה. היא איננה מעמידה את עולמה במוקד הנרטיב ואף ממעטת לעסוק בשאלת עמדתה של אמה כלפיה. את הקרבה לאמה היא מוצאת

94. שם, עמ' 120.

95. שם, עמ' 122.

96. שם, עמ' 97.

בדרך הפואטית, על ידי חיקוי דרכיה התרבותיות של האם: בקריאה בספרות האהובה על אמה, בשירה של משוררים אהובים עליה וטקסטים שליקטה האם וכתבה במחברתה.

בהיותה אישה בוגרת שהקימה משפחה משלה, מצרה המספרת על כך שהוריה לא נשארו במרחב שבו גדלה. עניין ההיעדר ההורי מטריד אותה, אך היא איננה נותנת לכך ביטוי בולט וגלוי, אלא מינורי ומאופק. דומה שהיא מכבדת את בחירתם של הוריה להתגורר מחוץ לישראל בשנים המאוחרות בחייהם. בכל תקופה מתוארת (תקופת אשפוז האם ותקופת נדודי ההורים בעולם ועזיבת הארץ) – אין בדבריה דברי כיבושים או טרוניה כלפי הוריה, שהתרחקו מהמרחב הבייתי שבו. היא איננה שופטת אותם בשום דרך, גלויה או סמויה.

רנה איננה משתפת את אחותה הצעירה ממנה במצוקותיה הפנימיות-אמוציונליות שהיא חווה בעקבות אשפוז האם. אפשר לומר שהסתכלותה היא בוגרת והורית, שכן היא נוקטת בדרך זו כדי שלא לפגוע באחותה ולאפשר לה סדר יום תקין ככל האפשר.

בעיניה, ההיעדר ההורי והנתק מהאם אינם מכשלה בבחירותיה בהמשך חייה. נהפוך הוא, היא זוקפת לזכותה של אמה את ידיעותיה והישגיה כאישה בוגרת.⁹⁷

אפשר לראות כי ניסיונה של הבת-המספרת לנמק את היעדרותם של ההורים מן הבית בשנות התבגרותה שלה ושל אחותה, בולט ועשוי ללמד על עמדתה כלפי חשיבותו של התא המשפחתי השלם. בפתחת הרומן מוצגת משפחתה כיחידה מלוכדת, מגובשת, שאוהבת את הפרטים שבה – זוג הורים ושתי בנות. המשך הרומן מפרט את השבר שנוצר בעקבות היעדרות הכפוייה של האם ושל האב, תוך ניסיון מקיף של המספרת להבין את היעדר ההורי, להסבירו ולתמוך בו. סיפורה אינו מאופיין בהתמרמרות או בביטויים ביקורתיים כלפי החוסר ההורי. נהפוך הוא, המספרת הבוגרת מביעה רגשות אהבה, הוקרה וגעגועים להוריה שכבר הלכו לעולמם. היעדרותם של ההורים בנעוריה מנומקת מכורח המציאות: של האב בשל פרנסת המשפחה ושל האם בשל מחלתה. לכן, הגם שהוריה נעדרים מן המסגרת המשפחתית, הם מצליחים להטביע חותם משמעותי ומכונן בעולם התוכן של בנותיהם, שעסקו בבגרותן בתחומי דעת דומים לשל הוריהן. אהבת הספר והתרבות שהונחלה על ידי ההורים תופסת חלק מהותי בעולמן: הבת, העוסקת בתרגום, כותבת אף פרוזה, את סיפור חייה שלה הנקרא: **זור המדבר: פרוזה אוטוביוגרפית**, ובסופו של הרומן היא בוחרת להביא שורות מיומנה של אמה שתרגמה מספרדית.⁹⁸ שמו של הרומן, המציין את הסוגה שהבת השתמשה בו, הז'אנר האוטוביוגרפי, מעמיד בלב היחסים בין ההורים לבנות את המרחב האורייני שהוא אמצעי להידוק הקשר ולהשלמת פערים וחסכים, אשר נוצרו בשל היעדרותם הכפוייה של ההורים מעולמן של הבנות. אפשר לומר, כי בעיסוקה של רנה ליטוין כמתרגמת וכיוצרת בחייה הבוגרים, היא ממשיכה לקיים קשר עם הוריה, ואף שהלכו לעולמם, הרי הם ומורשתם התרבותית, הם המסד והטפחות לתפיסה הארס-פואטית שבעולמה.

97. בדומה לתחושותיו של עוז כלפי אמו וראו לעיל הערה מס' 49.

98. שם, עמ' 181.

הגישה האינסטרומנטלית שציינה פסטרנק, מתמקדת במשאבים שמעניקים ההורים לילדיהם: החומריים, החברתיים והאינטלקטואליים, התורמים לתהליכי ההתפתחות והחברות של הילד. ניכר כי תשתיות התרבות שהנחילה לה אמה – עולם הפרוזה והשירה העשיר שהפגינה במכתביה שנכתבו בבית החולים – הן מסד מכוון לחייה הבוגרים של רנה, ובאות לידי ביטוי בתחומי עיסוקיה בהיותה מתרגמת וסופרת.